

ԲՋՆԻԻ ՎԱՆՔԸ ԵՎ ԲՋՆԻ ԳՅՈՒՂԻ ՄՅՈՒՍ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Բջնի գյուղը Հայաստանի հնագույն և նշանավոր բնակավայրերից է. այն տարածվում է Հրազդանի ձորում՝ գետի աջ ափին, ալժմյան Հրազդանի (Ախտալի) շրջանում՝ պատմական Հայաստանի Այրարատյան նահանգի Վարաժնունիք գավառում, հանդիսանալով Վարաժնունյաց իշխանների նստավայրը և պաշտոնական ամուր հենակետերից մեկը:

Պատմական աղբյուրներում Բջնի գյուղը հիշատակվում է և դարից: Հնագիտական հետազոտություններն էլ ցույց են տալիս, որ այնտեղ բնակություն է եղել և դարից դեռ շատ դարեր առաջ:

Ղազար Փարպեցի պատմիչը, խոսելով և դարի հայ-պարսկական պատերազմների մասին, տեղեկացնում է, որ երբ հայկական բանակը, հայոց սպարապետ Վահան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ դառնում էր Շիրակում, սպասելով դաշնակիցների զորքերի դաշտին, Վահանը խորհուրդ էր տալիս հույս չդնել օտար՝ հունաց, հռոմեացոց օգնության վրա, այլ սեփական ուժերով դեմ կանգնել թշնամուն: Ղեկավար զորականները և ավագանի իշխանները հավանություն են տալիս Վահանի այդ խորհրդին և ուխտում են մինչև արյան վերջին կաթիլը իրենց սեփական ուժերով դիմադրել պարսիկներին, միաժամանակ նպատակահարմար համարելով իրենց այդ ուխտը հաստատել երդմամբ: Ապա զորաբանակում եղած Աթիկ անունով մի քահանա առաջ է մատուցում Ավետարանը՝ երդվելու համար: Փարպեցին ասում է, որ այդ

քահանան Բջնի երեւելի գյուղից էր. «Եւ մատուցեալ յառաջ սրբոյ քահանային, որում անունն էր Աթիկ, որ էր ընդ նոսա ի բանակին, այր բանիրուն բանիւ և խորհրդապահ սրտիւ, յերեւելի գեղջէն, որ կոչի Բջնի...»¹:

Հաջորդ տեղեկությունը Բջնիի մասին վերաբերում է է դարին: Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցին, խոսելով հայոց Նոր կաթողիկոսի և Հովհան վարդապետ Մայրավանեցու փոխհարաբերությունների մասին, Մայրավանքի տեղը մատնացույց է անում «Ի ծործորս լերինն ամրոցին Բջնոյ»²:

Ժ դարի կեսերին Պահլավունիները ժառանգելով Վարաժնունիքը, Բջնին դարձնում են իրենց ոստանը և պաշտպանական ամուր հենակետերից մեկը, որի ընթացքում ավելի զարգանում, ընդարձակվում և բարգավաճում է այն: Մխիթար Այրիվանեցու վկայությամբ, Բջնին վերաշինում է Վասակ Պահլավունին՝ Գրիգոր Մագիստրոսի հայրը. «Իսկ Մոնոմախն, որ կալաւ զԳագիկ թագաւորն՝ ետ զիշխանութիւն երկրիս Գրիգորոյ Մագիստրոսի... Սա է որդին Հոլում Վասակայ՝ շինողին Բջնոյ...»³:

Պահլավունիները հիմնում են նաև Բջնիի վանքը, դարձնելով այն իրենց հոգևոր կենտ-

¹ Ղազարայ Փարպեցու «Պատմութիւն հայոց» և «Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան», Թիֆլիս, 1908 թ., էջ 264:

² Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցու «Պատմութիւն հայոց», Թիֆլիս, 1912 թ., էջ 79:

³ Մխիթարայ Այրիվանեցու «Պատմութիւն հայոց», Մոսկվա, 1860 թ., էջ 58—59:

րոնը. իսկ Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը, Սմբատ-Հովհաննես շահնշահի հրամանով, Բջնիի վանքը հաստատում է որպես եպիսկոպոսանիստ վայր՝ իր հատուկ թեմով-վիճակով, ինչպես այդ մասին վկայում է վանքի հարավային պատի վրա փորագրված հետևյալ արձանագրությունը. «Թ. ՆՁ. (1031), Շնորհին Աստուծոյ այս հրամանը է իմ՝ Տեառն Պետրոսի Հայոց կաթողիկոսի և Սմբատայ շահնշահի, որ հաստատեաց զեպիսկոպոսարան ի Բջնի բաղաբի զՍուրբ Աստուածածինս՝ հիմնարկեալ կատարեաց Գրիգոր իշխանաց իշխան, որդի Վասակայ. և տուաւ վիճակ ի Սուրբ Աստուածածինս ի Փոշահանից մինչև ի Նիգ. և Դիւատուն... և Աղստե. և տուաք գաւազան և Սուրբ Նշան և Աթոռ. Արդ՝ եթէ որ խափանել ջանայ զԱթոռս կամ յայլ տեղիս փոխել, կամ զհողն յափրշտակել, կամ զաւանդ եկեղեցւոյս զողանալ՝ թէ եպիսկոպոսաց կամ իշխանաց ով որ հակառակի, նղովեսցի յԱստուծոյ և ի մէնջ, և ի ՅԺԸ. հայրապետաց, և արմատակի ջնջեսցի իշխանակն նորա յերկրէ, և անլոյծ կապեսցի: Եւ արդ՝ այս է բնական և առաջին սահմանահատ վիճակ և Աթոռ զոր հաստատեցաք արձանագրով և շրջաբերականաւ զսահմանահատ վիճակի սորա, որ է յարեւելից ի Մարգետոյ մինչև գետն Ախուրեան յԱնտոյ, և ի հիւսիսայինս յԱղստե... և որ հատանել ջանայ յայսմանէ ի միջոյ կամ յեղբրաց աւելի կամ մասն ինչ, զվերասացեալ ղպատիժս կրեսցէ և ի հանդերձելումն. ամէն»:

Ինչպես հետևում է այդ արձանագրությունից, Բջնիի եպիսկոպոսական թեմը ընդգրկում էր ընդարձակ գավառներ, Գեղամա ծովից մինչև Ախուրեան գետը, հյուսիսից մինչև Գուգարք նահանգի Զորոփոր կամ Կայենո գավառը, հարավից մինչև Վարաժնունիքի բուն սահմանը, որպիսի հանգամանքը վկայում է Բջնիի եպիսկոպոսական թեմի ուժն ու հեղինակությունը:

Գրիգոր Մագիստրոսի՝ Ասորոց կաթողիկոսի թղթին գրած պատասխանում հիշվում է Բջնիի վանքի առաջին առաջնորդ Եփրեմ արքեպիսկոպոսի անունը:

Ըստ Վարդան Բարձրբերդցի պատմիչի, Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը, Սմբատ-Հովհաննես թագավորի հետ ընդհարվելուց հետո, 1029 թվականին, առանձնանում է Բջնիում, հյուրընկալվելով Գրիգոր Մագիստրոսի կողմից⁴:

Ուշ ժամանակի պատմիչներն ու բանասերները Պետրոսի՝ Բջնիում գտնվելու ժամանակը նշում են 1035 թվականը, ուր նա մնացել է մեկ տարի և հինգ ամիս:

⁴ Մեծիմ Կարգանայ Բաճրբերդցոյ «Պատմութիւն տիեզերական», Մոսկվա, 1861 թ., էջ 132:

Այդ նույն ժամանակներում Բջնիի վանքի առաջնորդ է հիշվում Հովհաննես եպիսկոպոսը, որը շատ հետաքրքիր մի արձանագրություն է փորագրել տալիս Կեչառիսի վանքի գլխավոր եկեղեցու հարավային պատի վրա: Կեչառիսի վանքը այդ ժամանակ հանդիսանում էր Պահլավունիների երկրորդ հոգևոր կենտրոնը. Վարաժնունիքում՝ Բջնիի վանքից հետո:

Մատթեոս Ուռհայեցու վկայությամբ, Սմբատ-Հովհաննեսի թագավորության ժամանակ (1020—1041), զելումների թագավորը արշավում է Հայաստանի վրա, գրավում Նիգ գավառը և հասնում «Մերձ ի յամուրն Բջնի», ուր գտնվում էր հայոց սպարապետ Վասակը: Նա Բջնիի ամրոցի պաշտպանությունը հանձնարարում է իր որդի Գրիգորին, իսկ ինքը բանակի գլուխ անցած շարժվում է թշնամուն ընդառաջ: Ճակատամարտը տեղի է ունենում Սերկելի գյուղի մոտ, Քասախի աջ ձորանցքին, ուր պատահաբար, նետված քարից մահանում է Վասակը, «զոր յանգէտս սպանին ի Սերկելէ»⁵:

Այս Ուռհայեցին, նկարագրելով Գագիկ թագավորի ժամանակ (1042—1045) պարսիկների հետ տեղի ունեցած կռիվները, տեղեկացնում է, որ Վասակ Պահլավունու որդի Գրիգորը, իր զորքերի գլուխ անցած, Հրազդանի ձորում, Բջնի մեծ ամրոցին մոտիկ, հարձակվում է պարսից զորքերի վրա, ջարդում նրանց, գերի վերցնում թուրք իշխանին, իսկ կենդանի մնացածները փախչում են դեպի Պարսկաստան⁶:

Արիստակես Լաստիվերտացու վկայությամբ, Գրիգոր Մագիստրոսը Բջնիի ամրոցի բանալիները 1045 թվականին հանձնում է հունաց Կոստանդին Մոնոմախ կայսրին և դրանց փոխարեն ստանում մագիստրոսական աստիճան և մի շարք քաղաքներ ու գյուղեր՝ Միջագետքում և Միջագետքի ղրսությունը⁷: Այդ մասին հաղորդում է նաև Վարդան վարդապետը⁸:

Նույն Մատթեոս Ուռհայեցին տեղեկացնում է նաև, որ 1065 թվականին հայոց կաթողիկոս է օծվում Բջնեցի Վահրամ-Տեղ Գրիգորիսը՝ Գրիգոր Մագիստրոսի որդին, Վասակի թոռը⁹:

⁵ Մատթեոս Ուռհայեցի, «Ժամանակագրութիւն», Վարդապատ, 1898 թ., էջ 11:

⁶ Մխիթար Այրիվանցի, էջ 59:

⁷ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 88:

⁸ Արիստակայ վարդապետի Լաստիվերտցոյ, «Պատմութիւն», Թիֆլիս, 1919 թ., էջ 61:

⁹ «Հաւարումն պատմութեան» Վարդանայ վարդապետի, լուսարանեալ, Վենետիկ, 1862 թ., էջ 99:

¹⁰ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 155:

Բջնիի վանքը և Բջնի գյուղի մի

մասի ընդհանուր տեսարանը

Այդ նույնը հաղորդում է նաև Կիրակոս Գանձակեցի պատմիչը, ասելով, որ Տեր Խաչիկից հետո, 1065 թվականին, կաթողիկոս է օծվում Տեր Վահրամբ, վերանվանվելով Գրիգորիս, որը Գրիգոր Մաղիստրոսի որդին էր՝ Բջնի քաղաքից. կոչվում էր Իմաստասեր, հմուտ էր քերականության, կատարել է բազմաթիվ թարգմանություններ՝ հունարենից և ասորերենից¹¹:

Սեաւ լեռան 1114 թվականի եկեղեցական երկրորդ համաժողովի որոշման համաձայն, ոչ ոք չէր կարող կաթողիկոս հաստատվել առանց Բջնիի, Հաղբատի, Տաթևի և Արտազի Թովմա առաքյալի վանքերի եպիսկոպոսների համաձայնության ու համաձայնության: Այդ հանգամանքը առավել մեծ շահով բարձրացնում է Բջնիի վանքի դերն ու հեղինակությունը Հայ Եկեղեցու գործերում: Դրան զուգընթաց, ընդարձակվում են նաև թեմի սահմանները՝ դեպի հարավ, ըստ որի Բջնիի վանքի առաջնորդը միաժամանակ համարվում էր առաջնորդ Դվնա կամ Այրարատա: Իսկ մատենագրական աղբյուրներում, ինչպես կտեսնենք հետո, Բջնին կոչվում էր ամրոց, դղյակ, քաղաք, բերդաքաղաք. սրբազան և աստուա-

ծապատեալ արհեստակոպոսն Տէր Յովհաննէս, որ ունէր զվերառեսութիւն այցեկականն դիտման քահանայականն դասու կատարողապետութեան Այրարատեան նահանգիս, նիստ կայանի ունելով զամուրն Բջնի»¹²: Ապա «Զտէր Մանուէլ՝ համբակ վերջին, յաջորդ Բրջնոյ ու Այրարատին»¹³: Մի ուրիշ տեղ՝ «Մանուէլ արքեպիսկոպոս Բրջնոյ և Արարատեան»¹⁴: Այնուհետև, «Ես Մատուր՝ ծառայ ծառայիցն Աստուծոյ, նախարար, վերակացու և առաջնորդ քաղաքիս Բջնոյ»¹⁵: «Ես Տէր Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Բրջնոյ և Արարատեան»¹⁶, և այլն և այլն:

Սեաւ լեռան երկրորդ ժողովից հետո, ոչ մի տեղեկություն չկա Բջնիի մասին, մինչև 1201 թվականը, երբ Զաքարյաններն այն ազատագրում են սելջուկներից: Այդ մասին հետևյալ կերպ է պատմում Վարդան վարդապետը. «Յաւուրս ժամանակաց այսոցիկ էին փառաւոր իշխանքն Զաքարէ և Իւանէ, որդիք

¹² Լ. Ս. Խաչիկյան, «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Նրեան, 1950 թ., էջ 6:

¹³ Լ. Ս. Խաչիկյան, «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն Ա., Նրեան, 1955 թ., էջ 51:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 162:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 421:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 422:

¹¹ «Պատմութիւն հայոց», արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցոյ, Թիֆլիս, 1909 թ., էջ 89:

Սարգսի... և զի արիագոյնք էին, յառաջեցին օր ըստ օրէ ի բարձ և ի պատիւ Եւ յաւուրս Թամարին առանել փառաւորեցան, և ետ նոցա զլօնէ, և ինքեանք քաջութեամբ իւրեանց Թափեցին ի Թուրքաց յուրմ բերդս և դաւառս ի սուղ ժամանակի... և ի վեց հարիւր յիսուն Թուին (1201) առին զԲջնի... բերդաքաղաքն»¹⁷:

Վարդան Բարձրբերդցին¹⁸ և Ստեփանոս Օրբելլան¹⁹ նույնպէս տեղեկացնում են, որ Զաքարյանները սելջուկներից գրավեցին Բջնի բերդաքաղաքը, 1201 թվականին:

Այդ մասին հանգամանորեն խոսվում է նաև Հաղարծինի վանքի Ս. Գրիգոր եկեղեցու գավթի արևմտյան մուտքի շրջանակի վրա փորագրված հետևյալ արձանագրության մեջ. «Կամաւ ամենակալին Աստուծոյ այս մեր գիր յիշատակի է և արձան մշտնջենաւոր որդեաց մեծին Սարգսի, յազգէ Բագրատունեան՝ Իւանէի և Զաքարի, յորժամ նախախնամութիւն Աստուծոյ էհաս յարարածս և ետ նաւարառին տիրել սեփական ժառանգութեան նախնեաց մերոց՝ ետ ի ձեռս մեր յառաջ անառիկ դղեակն Անբերդ և զթագաւորանիստ քաղաքն Անի և ալյա զամուրն Բջնի, զՄարանդ, [Օ]ձ[ը] և Գաւազանք ի Թաւրէժ, զԿարնոյ քաղաք մինչև հլաթ... [և զԵ]-րուան, զՊարտավ մինչև ի Բելուկան և զայլ քաղումս իւրեանց սահմանաւն զոր աւելորդ համարեցաք յիշատակել...»:

Կիրակոս Գանձակեցու վկայութեամբ, Զաքարն սպասալարի կողմից 1205 թվականին լոռի քաղաքում հրավիրված ժողովին մասնակցում էր նաև Բջնիի առաջնորդ Վրթանես եպիսկոպոսը:

Բջնիի վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու հարավային մուտքի ձակատակալ քարի վրա փորագրված արձանագրութունից իմացվում է, որ եկեղեցին վերանորոգվել է 1209 թվականին. «Թվ. ՈՄԸ. Յաշխարհակալութեան քաջաց և յաղթողաց՝ մեծ շահնշահաց Զաքարէի և Իւանէի, որդւոց Սարգսի, յեպիսկոպոսութեան Վրթանէսի, ես՝ մեղուցեալ ծառայ Աստուծոյ Վահանս... շինեցի զիշխանականից մեծ եկեղեցին յանուն Սուրբ Աստուածածնին. և զայս Աստուածածինս նորոգեցի սալով, որ ի բնէ չէր սալած, և հաստատեցին ի տարին Ե. աւր ժամ ի տաւնի Սուրբ Մննդեանն վասն փրկութեան հոգւոյ իմոյ. ով խափանէ զպատարազն՝ իմ մեղացն սլարտական է առաջի Քրիստոսի»:

¹⁷ Լ. Ս. Խաչիկյան, «ԺԺ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 138:

¹⁸ Նույն՝ տեղում, էջ 181:

¹⁹ «Պատմութիւն նահանգին Սիսական», արարեալ Ստեփանոսի Օրբելլան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս 1910 թ., էջ 391:

Վարդան Բարձրբերդցի պատմիչը, նկարագրելով Խորեզմի շահ Զալալեղդինի՝ Պարսկաստանից Հայաստանի վրայով դեպի Վրաստան կատարած արշավանքները, նախ տեղեկացնում է նրա զորքերի և Զաքարյան իվանների գլխավորությամբ հայ-վրացական միացյալ բանակի միջև 1225 թվականի աշնան սկզբներին Գառնի ավանի մոտ տեղի ունեցած՝ ձակատամարտի և իվանների պարտության մասին, ապա թշնամու առաջխառնումը Հրազդան գետի հովտով դեպի հյուսիս և Բջնի գրավումը նույն տարվա աշնան կեսերին:

ԺԳ դարի կեսերին, հայոց Կոստանդին կաթողիկոսին գրած թղթին հեղինակակից էին Բջնիի եպիսկոպոսներ Վանականը և Գրիգորը²⁰: Այդ նույն Վանական և Գրիգոր եպիսկոպոսները, Զաքարյան Շահնշահի իշխանութեան ժամանակ, Կոստանդին կաթողիկոսի հրամանը՝ հոգեւորական ձեռնադրելու կարգի մասին, փորագրել են տալիս Բջնիի վանքի հարավային պատի վրա, որը հետևյալն է. «Թվիս Հայոց Զ. (1251). Ազգմամբ և հրամանաւ Հոգւոյն Սրբոյ և կամաւ Կոստանդեայ կաթողիկոսի հաստատեցաք զխախտեալ կանոնս և եղաք աստ ծառայս Քրիստոսի՝ Տէր Վանական և Տէր Գրիգոր, որորմութեամբ նորա եպիսկոպոսը Բջնոյ... յիշխանութեան Մեծին Շահնշահի. զի յայսմհետէ մինչև ի կատարած շունի որ առնել կաշառաւք ձեռնադրութիւն վարդապետ ու երէց: Կատարիչք հրամանացս աւրհնին յԱստուծոյ»:

Այդ նույն ԺԳ դարի երրորդ քառորդի վերջերին, Սյունյաց միտրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելլանի կողմից հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Անավարդեցուն գրված դավանաբանական և կանոնական թուղթն ստորագրում է նաև Բջնիի առաջնորդ Հովհաննես եպիսկոպոսը²¹:

Վանքի հարավային պատի երեսի վրա փորագրված՝ 1303 և 1306 թվականները կրող արձանագրութունները ինքնին ասպացույց են այն բանի, որ ԺԳ դարի սկզբներին շեն էր վանքը. «ՁՄԲ (1302). Կամաւն ամենակալին Աստուծոյ ես Գրիգոր իշխան, որդի... Թոռն Դուսին...»: «Ենորհաւք նախախնամող Սուրբ Հոգւոյն ես Քոչաքչեր և ամուսին իմ Խորիշահ միաբանեցաք Սուրբ Աստուածածնիս և տուաք արդիւնք հալալ յընջից մերոց. եւ սպասաւորք սորա՝ Տէր Յովհաննէս և Տէր Սարգիս՝ կարգեցին ի տարին Դ. աւր պատարազել զՔրիստոս ի տաւնի Մննդեան՝ Բ. Քոչաքչերիս առնեն և Բ. Խորիշահին. ամէն. ԶՄԵ (1306)»:

²⁰ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 295:

²¹ Ստեփանոս Օրբելլան, էջ 461:

Դրանից որոշ ժամանակ անց, 1318 թվականին Նդվարդում գրված մի Ավետարանի հիշատակարանում Բջնին անվանվում է քաղաք²²։ Այդ հանգամանքը նույնպես մի կարեւոր ապացույց է այն բանի, որ այդ շրջանում Բջնին գտնվում էր շեն և բարգավաճ վիճակում։

Զաքարյանների տիրապետության շրջանում Բջնին ընդհանրապես, թե՛ ավանը և թե՛ վանքը, գտնվելիս են եղել շեն, զարգացած ու բարգավաճ վիճակում։ Այդ բանին որպես ապացույց կարող է ծառայել վանքի վրա փորագրված հետևյալ արձանագրությունը. «Յուսուղն անմահին Աստուծոյ, ես՝ Զաքարէ, որդի Սահիպ-գիւմանին և պարոն Խոշաբին, թոռն Արաբակ Աւագին՝ որդոյ Աթաբակ Իւանէի, վասն մեր երկար կենդանութեան և փրկութեան հոգոյ իմոյ՝ ի վեր կալայ որ ի Բջնի այլ մարդոյ տէրութիւն չլինի. և թողի դամէն հարկ՝ դամիրահարկն, զհարսանհարկն, զկովայ համարն, զկալաթաղարն, զսայլահարկն, զմահկանէն, աւտարականն քան զդամէն այլ իրր չտա, յաղման շառնն, որ յայսմհետէ մինչև յաւիտեան հաստատուն կայցէ արձանս իմ. եթէ որ խափանել ջանայ՝ յիմոց կամ յիմ զաւակաց կամ յաւտարաց, իմ մեղացն պարտական է առաջի Աստուծոյ»։

Սակայն Բջնին միշտ չի մնացել շեն ու բարգավաճ վիճակում, այլ, ինչպես Հայաստանի բազմաթիվ բնակավայրերը, ենթարկվել է մոնղոլների դաժան ասպատակություններին՝ ավերվել, կոտորվել և նորից վերաշինվել ու վերահաստատվել է։ Այդ մասին որոշակի հասկացողություն է տալիս վանքի վրա փորագրված մի արձանագրություն. «Թվ. Պէ (1358). Ի զարմէ երկուց հարազատաց՝ քաջաց և յաղթողաց Ամիրսպասալար Զաքարէի և Աթաբակ Իւանէի, ես, Աթաբակ Շահնշահ, որդի Աթաբակ Զաղայի... Աստուած խղճաց մեզ ու մեր հայրենիքս՝ զԲջնու բերդս ի մեր ձեռս բերեաց. վասն փրկութեան հոգւոյ և երկար կենդանութեան մերոյ կրկին նորոգեցաք զեկեղեցիս և զԲունիաթ արձանս վերստին հաստատեցաք զվիճակ, զվանք, զգեօղ, զսարի, զգաշտի հայրենիք... ու շինական, զործաւոր զինք են... զԱստուածածնա ծառայութեան ազատ և թաքսան արարին ի հարկէ և ի ծառայութենէ։ Տէր Վանական և սպասաւորքս խոստացան մեզ Յակոբայ տանին գիշերապաշտան առնեն։ Ով որ զմեր հաստատած արձանս խափանել ջանայ, դատի յԱստուծոյ և մեր մեղացն պարտական եղիցի»։

Սրանից շուրջ 28 տարի հետո, 1386 թվականին, Բջնիի վրա է հարձակվում Լանկ-Թամուրը, ավերում ու հրդեհում է այն, բնակիչների մեծ մասին կոտորում, մի մասին էլ զերի տանում. այդ ժամանակ սպանվում է նաև վանքի առաջնորդ Վանական վարդապետը։

Այդ մասին Գրիգոր վարդապետ Խլաթեցու (Սերենց) ձեռագիր «Գանձարան»-ի 1387 թվականին գրված չափածո հիշատակարանում կարդում ենք.

«... Մինչև ի Կարս արշաւեցին,
Ջերկիրս ամէն չալ արաւին...
... Զամուր տեղիս յաւար առին
եւ շատ ձերս գործեցին,
Յորոց և մի էր և Բջնին,
Որ էր Աթոռ երկուց պետին,
Չոր առին և Բանդեցին,
Չեպիսկոպոսն սպանեցին»²³։

Լանկ-Թամուրի կողմից Բջնին գրավելու և Վանականին սպանելու մասին պատմում է Սամվել Անեցին. «Ի սոյն ամի ՊԼԵ. (1386) թվին Լանկթամուրն կին ի Թավրիզ և ի Նախշուան՝ և անտի ի միում աւուր կալաւ մինչև ի Կարբի և Բջնի, ի Գառնի՝ Սուրմարի, ի Կոդը. և անտի զնաց ի Վրացտուն՝ և արար զազայ զՏփիսի քաղաք»²⁴։

Իսկ Թովմա Մեծոփեցին ասում է, որ Վանականը սպանվեց «յառնուլ Բջնոյ ի թագաւորէն Աղախու թաթարաց»²⁵։

Ժն դարի սկզբներին, Բջնիի առաջնորդ է հիշվում Մանվել արքայիսկոպոսը, որի գրած Ավետարանը ստանում է երևանցի Հակոբ անունով մեկը և նվիրում Երևանի «Երկուբերանի» եկեղեցուն։ Այդ ձեռագրի հիշատակարանում Մանվելը միաժամանակ հիշվում է որպես առաջնորդ Այրարատա։ Մեջ ենք բերում այդ հիշատակարանի վերջին՝ համապատասխան մասը.

«... Զտէր Մանուէլ՝ համբակ վերջին,
Յաջորդ Բջնոյ ու Այրարատին,

²² Լ. Ս. Խաչիկյան, «ԺԳ դարի հայրեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 275։ (Բոլոր պատմական ու հիշատակագրական աղբյուրներում Լանկ-Թամուրի՝ Բջնիի վրա կատարած արշավանքը ցույց է տրվում 1386 թվականին, մինչդեռ այդ հիշատակարանում նշվում է 1387 թվականը)։

²⁴ Սամուէլի Բանանայի Անեցոյ «Հաւարմունք ի դրոց պատմագրաց», Վաղարշապատ, 1893 թ., էջ 171։

²⁵ Թովմա վարդապետի Մեծոփեցոյ «Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց», Փարիզ, 1860 թ., էջ 16։

²³ Լ. Ս. Խաչիկյան, «ԺԳ դարի հայրեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 141։

Որ ծրբեցի ծայրոք մասին
Հիշատակաց գիծս վերջին...»²⁶:

Վերոհիշյալ Մանվել արքեպիսկոպոսի մասին, որպես Բջնիի և Այրարատի առաջնորդի, հիշվում է նաև 1414 թվականին Օշականում գրված մի ճաշոցի հիշատակարանում²⁷:

Նշված հիշատակարաններից պարզ երևում է, որ Բջնին, որն այնքան տուժել էր Հանկ-թամուրի արշավանքների հետևանքով, ավերվել, քայքայվել էր ժն դարի սկզբներին, նորից վերականգնվել ու շենացել էր և ձեռք բերել իր հզորությունն ու հռչակը՝ պահպանելով «առաջնորդ Բջնոյ և Այրարատայ» իր նախկին տիտղոսը: Այդ առումով առանձնապես ուշագրավ ու հետաքրքիր է 1432 թվականին Բջնիում գրված մի ձեռագիր Ավետարանի հիշատակարանը. «... Ի սոյն ժամանակի, յպիսկոպոսութեան արհիական Աթոռոյս Բջնոյ Տէր Յովհաննէսի, ես Մատուր ժառաջ ժառանգին Աստուծոյ, նախարար, վերակացու և առաջնորդ քաղաքիս Բջնոյ, և ամուսին իմ Սարիբէկ՝ հասնել ի ժամ ծերութեան, ակն ունելով ելից ի կենցաղոյս՝ ջերմեռանդ սիրով ստացաք զՍուրբ Աւետարանս՝ մեզ և նախնեաց մերոց յիշատակ յաւիտենական: Եւ ընծայեաք զսա մեծ սիրով արհիական արթոռոյս Բջնոյ և երկնահանգէտ մարտ լուսոյ Սուրբ Աստուածածնիս, յիշատակ հոգաց մերոց»²⁸:

Մեզ բերված հիշատակարանում բնորոշ է այն, որ այդ ժամանակ Բջնին շարունակում է կոչվել քաղաք: Իսկ առավել ուշագրավն այն է, որ այդ քաղաքի կառավարիչը կոչվում է նախարար, վերակացու և առաջնորդ քաղաքի: Բացի այդ, հիշատակարանում հիշված Տեր Նովհաննէսը մի ուրիշ ձեռագիր Ավետարանի հիշատակարանում նշվում է որպես «արքեպիսկոպոս Բջնոյ և Արարատայ»։ «Ես Տէր Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Բջնոյ և Արարատեան, որ զգիրս գրեցի վկայ եմ, Աստուած շնորհաւոր անէ, ամէն»²⁹:

Նովհաննէս արքեպիսկոպոսը 1441 թվականին մասնակցում էր նաև Կիրակոս կաթողիկոս Վիրապեցու ընտրությունը, ինչպես այդ մասին տեղեկացնում է Թովմա Մեծոփեցի պատմիչը³⁰:

Բջնիի մասին հաջորդ տեղեկությունը վերաբերում է 1478 թվականին, ըստ որի Բջնիի

²⁶ Լ. Ս. Խաչիկյան, «Ժն դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն Ա, էջ 51:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 162:

²⁸ Լ. Ս. Խաչիկյան, «Ժն դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 421:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 422:

³⁰ «Թովմա Մեծոփեցու հիշատակարանը», Թիֆլիս, 1892 թ., էջ 52:

վանքի առաջնորդ Գրիգոր եպիսկոպոսը գրում է մի Ավետարան և նվիրում պատրոն վարդապետին (հավանական է, որ վերջինս Բջնիի կառավարիչը եղած լինի) և նրա ամուսին Մելիք-Խաթունին:

Այդ հիշատակարանի մեջ Բջնիի եպիսկոպոսն այլևս չի հիշատակվում որպես առաջնորդ նաև Այրարատա: Հավանական է, որ ժն դարի երկրորդ կեսում Բջնին, որպես կրոնական նշանավոր կենտրոն, զգալի չափով թուլացել էր:

Դրանից հետո, մինչև ժն դարի սկիզբները, ոչ մի տեղեկություն չկա Բջնիի մասին: Առաքել Դավրիժեցին պարսից Շահարաս թագավորի արշավանքների մասին խոսելիս հիշատակում է նաև Նիգ գավառը, որի կազմի մեջ էր գտնվում այդ ժամանակ Բջնին: Այսպես խոր կսկիծով ու դառնություններ պատմելով տեղում մնացածների աղքատ, տառապյալ, սովալյուկ վիճակը, Բջնիի մասին հետևյալ սրտաճմիրկ դեպքն է պատմում. «Եւ ի գիւղն՝ զոր Բջնի ասեն, ճանապարհորդք ունանք՝ որք ընդ այն անցանէին, տեսանէին զի ծուխ ելանէր ի տանէ միոյ»³¹:

Թե ի՞նչ վիճակի մեջ է եղել Բջնիի վանքը այդ ժամանակաշրջանում, ստույգ հայտնի չէ. սակայն վերը մեջ բերված տեղեկություններից հասկանալի է դառնում, որ վանքը նույնպես պետք է գտնվելիս լիներ քայքայված ու լքված վիճակում:

1610—1624 թվականների ժամանակաշրջանում, Բջնիի վանքի առաջնորդ է հիշվում Մանվել արքեպիսկոպոսը, որը հայտնի է որպես երաժիշտ: Հավանական է, որ հենց այդ Մանվելի առաջնորդության ժամանակ, կրկին վերահաստատված լինի վանքը:

Բջնիի վանքը ավելի զարգանում ու ընդարձակվում է Փիլիպոս եպիսկոպոսի առաջնորդության ժամանակ՝ 1631 թվականից, ըստ որի վանքի միաբանության անդամների թիվը նա հասցնում է մինչև 30-ի: Իսկ 1643 թվականին, Փիլիպոս կաթողիկոսի հրամանով, նա վերանորոգել է տալիս վանքի տանիքը, որի մասին հանգամանորին պատմում է մի ձեռագրի հետևյալ հիշատակարանը. «Ի հռչակաւոր Սուրբ Աթոռոյս Տիրամօր Աստուածածնիս սպասաւոր, և տեսուչ ժողովրդեան վիճակի սորին. և իմ եկեալ աստ տեսի զանշխնութիւն և զանքնակութիւն Սուրբ Աթոռոյս. միշտ այրեցեալ և խորովէր լեարդ և սիրտ իմ. ապա մեծաւ յուսով ապաւինելով յողորմութիւն ամենակալին... սկսեցաք միաբանս ժողովել ըստ չափու և ըստ արժանաւորութեան տեղոյս մեծի, թուով իբրեւ երեսուն, աւելի և ոչ պակաս: Յետ որոյ կարողու-

³¹ «Պատմութիւն» Առաքել վարդապետի Դավրիժեցոյ, Վաղարշապատ, 1884 թ., էջ 66:

թեամբ և կամակցութեամբ Տեառն արարաբ օր աուր շինութիւնը՝ ըստ մերում ուժոյ ի փառս Ս. Աստուածածնին: Նախ և առաջ զտանիս եկեղեցւոյն, որ յոյժ քակեալ քանդեալ ապականեալ և աւերեալ էր ի բազում ժամանակաց, մինչ զի սակաւ ինչ անձրեւելով՝ դամենայն ի ներքս դառնայր հաւասար, և կաթիլ մի ոչ մնայր արտաքս. և մեր բազում աշխատութեամբ շինեցաք զգլուխ տաճարին. նաև ժամատունն ևս աւերակ և փակեղեակ, զորմունս և զգլուխն փայտաշէն արարեալ հաստատեցաք: Ապա յետ այսորիկ սկսեալ շինեցաք զԶիթհանքն և զՋրաղացն, և այլ ամենայն հոգեւոր և մարմնաւոր պակասութիւն՝ լցաք ըստ մերում չափի»³²:

Առաքել Դավրիժեցին նույնպէս տեղեկացնում է Բջնիի վանքի առաջնորդ Փիլիպոս եպիսկոպոսի կողմից վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու տանիքի վերանորոգման մասին, ավելացնելով, որ Փիլիպոս եպիսկոպոսին հաջորդող Մովսէս վարդապետը կառուցում է վանքի պարիսպը³³:

1673 թվականի մարտի 6-ին Բջնի է այցելում ֆրանսիացի ճանապարհորդ Շարդեն և օթեանում է վանքում: Իսկ 1700 թվականի հուլիսի 31-ին՝ բուսարան Տուռնրֆորտը, որը վանքը տեսնում է շեն վիճակում. նա այստեղ նկատում է ընդարձակ տարածութեան վրա ավերակներ, որից այն ենթադրութիւնն է անում, թե այդտեղ գոյութիւն է ունեցել քաղաք:

Թեև ե՛րբ է դադարել Բջնին եպիսկոպոսանիստ վայր լինելուց, ստույգ հայտնի չէ. Սիմեոն կաթողիկոս Երեւանցու վկայութեամբ, Բջնիի թեմը ժվ դարի սկզբներին կազմված էր հիսունի շափ գյուղերից՝ Կոտայքի ու Վարաժնունիքի կամ Մաղկունյաց գավառներից: Նույն Սիմեոն կաթողիկոսի վկայութեամբ, Բջնիի վանքը 1656—1744 թվականների ժամանակամիջոցում, զանազան վայրերում ձեռք է բերում՝ նվիրաբերութեամբ կամ փողով գնելով, բազմաթիվ կալվածներ՝ այգիներ, պարտեզներ, վարելահողեր, խոտհարքեր, տներ, ջրաղացներ, ձիթհաններ և այլն³⁴:

Բջնիի վանքը ժվ դարի կեսերից աստիճանաբար թուլանում է և, հավանաբար, նույն դարի երրորդ քառորդից դադարում է որպէս մենաստան գոյութիւն ունենալուց և մնում է լքված ու ամայի վիճակում: Այդ առթիւ ժամանակակիցները գրում են.

«Մագիստրոսի վանք՝ որ Բջնի անուանի, Երեւնայ սա ևս ճիսիսն անկանի.

էր սա երբեմն պայծառ Արոտ նագելի,
Աւաղ, ներկայս բուք բնակին ի միջի...»³⁵:

Բջնիի վանքը որչափով հռչակված է եղել որպէս կրոնական խոշոր կենտրոն, նույնքան էլ նշանավոր է եղել իր բարձրագույն հոգեւոր դպրոցով: Այնտեղ ուսուցել են ժամանակի այնպիսի գիտական կարկառուն դեմքեր, ինչպիսին Գրիգոր Մագիստրոսը, որի անունով շատերը այդ դպրոցը կոչել են «Մագիստրոսի ձեմարան»։ Ինչպէս և Մագիստրոսի որդի Վահրամը, որը 1065 թվականին կաթողիկոս ձեռնադրվեց Գրիգորիս անունով: Հայտնի է եղել որպէս իմաստասեր, հմուտ քերականական արվեստին, կատարել է բազում թարգմանութիւններ՝ հունարենից ու ասորերենից, ինչպէս այդ մասին տեղեկացնում է Կիրակոս Գանձակեցի պատմիչը³⁶:

Դպրոցի ուսուցիչներից նշանավոր է եղել նաև Հովհաննէս արքեպիսկոպոսը, որին Մկրտիչ գրիչը համարում է ժամանակի հայտնի գիտնական, փիլիսոփա և ուսուցչական նսայիի հետ. այդ առթիւ ահա թե նա ի՛նչ է գրում «Մեկնութիւն Սաղմոսաց Ներսիսի Լամբրոնացւոյ» իր ձեռագիր աշխատութեան հիշատակարանում, գրված 1302 թվականին. «... Քաջահանձար փիլիսոփայն և բանիրուն ճարտարն ... աստուածիմաստ և տիեզերալոյս ընթերցապետն Նսայի, որ ի նուազեալ ժամանակիս առաքինասէր վարորդ պայծառացեալ և աստուածաշունչ կտակարանացն իմաստիւք գերալրացեալ իբրև զարեգակն փայլէր յաշխարհի, որ ի վերայ ամենայն մասանցն բարեաց, որով բոլորն կատարի առաքինութիւն, և զուսուցչապետութեանն ևս զգործ ի կիր արկեալ ընդ առնեն լծակցելով և զամենայն եկեալսն առ ինքն յաժարութեամբ և ձեռնտու աւժանդակութեամբ Հոգւոյն շնորհաւք ծաղկեալ, սրբազան և աստուածապատեալ արհեսպիսկոպոսն Տէր Յովհաննէս, որ ունէր զվերատեսութիւն այցելականն դիտման քահայանայականն դասու կատարողապետութեան Այրարատեան նահանգիս, նիստ կայանի ունելով զամուրն Բջնի, որ է ամենայն առաքինութեամբ դարդարեալ»³⁷:

Արժանահիշատակ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանը տեղեկացնում է, որ ինքը 1861 թվականին Ալեքսանդրոպոլի (այժմ Լենինական) Ս. Աստվածածին եկեղեցում տեսել է մի ձեռագիր Ավետարան, որը գրել

³⁵ Ղ. Փիղալամյան, «Ճանապարհորդութիւն ի Մայր Աթոռն Արարատեան», Կոստանդնուպոլիս, 1871 թ., էջ 89:

³⁶ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 89:

³⁷ Լ. Ս. Խաչիկյան, «ԺՎ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 5—6:

³² Հ. Ղ. Այիշան, «Այրարատ», էջ 275:

³³ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 271:

³⁴ Սիմեոն կաթողիկոս Երեւանցի, «Ջամբա», Վաղարշապատ, 1873 թ., էջ 284—286:

են Հովսեփի և Հովհաննես քահանաները Նլէ (988) թվականին Բջնիի վանքում, իսկ հետագայում՝ 1646 թվականին այն կազմել է տվել վանքի առաջնորդ Փիլիպոս արքեպիսկոպոսը³⁵։ (Նլէ թվականը հավանաբար գրչի վրիպում լինի, որովհետև Բջնիի վանքը հիմնադրվել է 1031 թվականին)։

Այնուհետև հայտնի է եղել Դավիթ Բջնեցին, որը ճանապարհորդություն կատարելով դեպի Երուսաղեմ և Հռոմ, ճանապարհին կանգ է առնում Ակնների վանքում, ուր արտագրում է Ագաթանգեղոսի «Պատմութիւն Հայոց» աշխատությունը³⁶։

Բջնիի վանքի հոգևոր դպրոցի գրիչներից և ուսուցիչներից հիշատակելի են նաև Մանվել արքեպիսկոպոսը՝ Ժն դարի սկիզբներին, որի գրած Ավետարաններից մեկի հիշատակարանը մեջ բերինք վերևում։ Այդ Մանվել արքեպիսկոպոսի և մյուս Հովհաննես գրչի մասին հիշատակվում է նաև Օշականում գրված մի ծառցի հիշատակարանում. «Յիշեսցիք ի Քրիստոս զՏէր Մանուէլն արհեպիսկոպոս Բջնոյ և Արարատեան, և զՏէր Յովհաննէս, որք բազում աշխատութեամբ աւգտակարք եղեն աստուածաշունչ տառիս... Աւարտեցաւ գիրքս աստուածաշունչ ի թուաբերութեանս

Հայոց ՊԿԳ (1414), ի գեղաւանս յԱւանկան...»⁴⁰։

Ապա Գրիգոր եպիսկոպոսը, ինչպես և Տեր Սարգիսը, Տեր Հորդանան, Ստեփանոս քահանան, Մովսես վարդապետը և ուրիշ շատ գրիչներ և ուսուցիչներ։

Բջնիի վանքի հոգևոր դպրոցի ուսուցիչներից հատկապես հիշատակության արժանի է լինում դարի երրորդ քառորդում վանքի առաջնորդ Մովսես վարդապետը, որը հետո դարձավ եպիսկոպոս և որի ջանքերի շնորհիվ այնքան աճեց, զարգացավ ու բարգավաճեց Բջնիի վանքը, ինչպես այդ պարզ երևում է վերը մեջ բերված հիշատակարանից։

Այդ Մովսեսի մասին նրա աշակերտ Ստեփանոս քահանան նույն ձևագրի հիշատակարանում հետևյալն է գրում. «... Մեծ, քաջ հոգևոր և անյաղթ փիլիսոփայ, հոգիացեալ րաբունապետ և արքեպիսկոպոս Բջնոյ մեծ նահանգի Արարատեանս երկրի»⁴¹։

Ապա հիշատակելի է Սիմեոն րաբունին, որը թաղված է վանքին կից գերեզմանատանը և որի տապանաքարի վրա կարդացվում է. «Այս դամբարան սրբոյ մարմնոյ Սիմէօնի քաջ րաբունոյ... Հազար իննսուն եօթնեակ (1648) թուոյս»։

(Շարունակելի)

³⁵ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանց, «Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գավառի, որ այժմ Նոր-Բայազետ գավառ», Վաղարշապատ, 1896 թ., էջ 321։

³⁶ Լ. Ս. Խաչիկյան, «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 187։

⁴⁰ Լ. Ս. Խաչիկյան, «Ժն դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 162։

⁴¹ Լ. Ղ. Ալիշան, «Այրարատ», էջ 275։